

Irena Kraševac

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Ana Šverko

Institut za povijest umjetnosti – Centar Cvito Fisković, Split

Neoklasicistički hram u sklopu Školskog foruma – povijest gradnje i prenamjene

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Primljen – *Received* 20. 8. 2022.

UDK 727:72.025.5](497.5Zagreb)"19"

DOI <https://doi.org/10.31664/ripu.2022.46.09>

Sažetak

U članku se na temelju dosad neistraženoga gradiva pohranjenoga u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu prvi put donosi detaljna povijest gradnje i prenamjene zgrade podignute u formi stiliziranoga antičkog hrama u sklopu zagrebačkog kompleksa srednjih škola 1895. godine, čiji je idejni začetnik Izidor Kršnjavi. Prati se geneza forme i

funkcije ove građevine od prvih zamisli do prenamjene već gotovog projekta muzeja sadrenih odljeva antičke skulpture u gimnastičku dvoranu – gombaonu. Autorice na temelju istraživanja sačuvanih nacrti i podataka o izgradnji ujedno rasvjetljavaju atribuciju gombaone.

Ključne riječi: neoklasicizam, Školski forum, Zagreb, Izidor Kršnjavi, arhitektonski biro Ludwig & Hülssner, Kuno Waidmann, gimnastička dvorana (gombaona), muzej sadrenih odljeva antičke skulpture

Uvod

Povijest planiranja i izgradnje Školskog foruma u Zagrebu, jednog od najvećih i najsuvremenijih kompleksa školskih zgrada na području Austro-Ugarske Monarhije (sl. 1), podignutoga 1895. godine prema projektu arhitektonskoga biroa Ludwig & Hülssner iz Leipziga i Berlina, poznata je zahvaljujući istraživanjima više autora. Temeljni prikaz novoizgrađenih školskih zgrada objavio je inženjer graditeljstva Josip Chvála 1896. godine, neposredno po otvorenju, u kojem donosi podatke o tijeku gradnje od prvih ideja Izidora (Ise) Kršnjavoga, zagovornika monumentalnog historicizma u izgradnji Zagreba, koji je projekt zamislio tijekom svojega mandata predstojnika Vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu (1891. – 1896.), preko odabira natječajnog rješenja i brojnih izmjena koje je taj projekt doživio,

pa sve do realizacije.¹ Nastavljajući se na istraživanja Đurđice Cvitanović,² Olge Maruševski,³ Zlatka Jurića,⁴ Dragana Damjanovića,⁵ Ariane Štulhofer i Ive Muraj⁶ o Školskom forumu i graditeljima koji su na njemu sudjelovali, u fokusu ovog članka je tek jedan segment toga impozantnog arhitektonsko-urbanističkog kompleksa: građevina u obliku neoklasicističkog hrama smještena centralno između dvaju bočnih krila zgrade, koja je od izgradnje Školskog foruma do danas zadržala funkciju dvorane za tjelovježbu, odnosno *gombaone*.⁷ Ta je intrigantna građevina, nesvakidašnje forme za sportsku arhitektonsku tipologiju, u dosadašnjim člancima bila tek uzgred spominjana. Uvučena u prostor omeđen monumentalnim krilima zgrade, vidljiva je isključivo sa zapadne strane danas zapuštenoga Srednjoškolskog igrališta, a njezin se neposredan okoliš uglavnom koristi kao parkiralište.

1. Pogled na Školski forum iz zraka, 1928. (Muzej grada Zagreba, Fototeka)
View of the School Forum from above, 1928

Kao jedinstvenom arhitektonskom rješenju bez komparativnih primjera u zagrebačkoj graditeljskoj baštini, a u smislu odnosa funkcije i forme specifičnom i u onodobnom europskom kontekstu, veću pozornost su mu pridale autorice ovog članka u konzervatorskom elaboratu izrađenom za potrebe obnove Muzeja Mimara oštećenog u potresima 2020. godine.⁸ Kako taj dio zgrade samo fizički pripada Muzeju, a funkcionalno je izdvojen objekt koji koristi osnovna škola kao dvoranu za tjelesni odgoj, njegovo je značenje u studiji istaknuto tek u sklopu valorizacije cjelovitog kompleksa nekadašnjega Školskog foruma. Na temelju pak novih spoznaja do kojih se došlo pomnom analizom ranije neobjavljenih arhivskih nacrti pohranjenih u Hrvatskome državnom arhivu, nastojalo se detaljnije istražiti atribuciju te genezu funkcije i forme ove jedinstvene građevine. Pokazalo se, naime, da je dvorana za tjelovježbu smještena u neoklasicističku inačicu antičkog hrama tek nakon oblikovnih i funkcionalnih izmjena koje zavrjeđuju temeljitiju obradu i kontekstualizaciju.

Projekt Školskog foruma

Po uzoru na srednjoeuropsku gradogradnju kasnoga 18. i 19. stoljeća koja revalorizira tipologiju antičkog foruma u planiranju novih gradskih blokova i trgova namijenjenih prosvjetnim, kulturnim i umjetničkim sadržajima, kao što su to

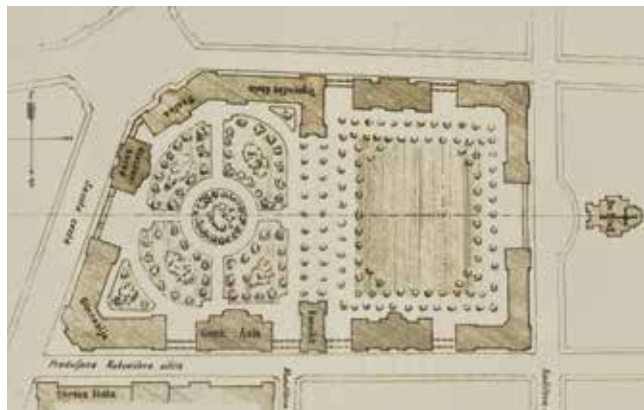
Friedrichov forum u Berlinu,⁹ *Kraljevski forum* u Münchenu¹⁰ i *Carski forum* u Beču¹¹ (sl. 2 a–c), Iso Kršnjavi, potaknut izravnim doživljajem tih reprezentativnih prostornih cjelina, unosi prema tom modelu svoju viziju u urbanistički razvoj Zagreba. U zapadnom dijelu Donjega grada temeljenom na sistemu rastera, na neizgrađenoj površini između Savske ceste na istoku, današnje Ulice Izidora Kršnjavoga (bivše Vojničke ceste) na jugu, Klaićeve (produžene Kukovićeve) na sjeveru te Kačićeve ulice (ruba gradskog zemljišta zvanog *Ciglana*) na zapadu, zamišlja urbanističko-arhitektonski kompleks formiran izgradnjom zgrada po obodu toga gradilišta, grupiranih u dvije osnovne cjeline – “školske” i “muzejske” (s crkvom uz istočni rub susjedne parcele), čije bi neoklasicističke fasade tvorile stilski jedinstven blok. Takav tip zatvorenog trga – foruma sa samostojećim zgradama ispresijecanoga osima s atraktivnim vizurama, u zagrebačku je sredinu trebao donijeti monumentalno mjerilo i značiti daljnji stupanj razvoja grada urbanističkim rješenjima koja putem koncentracije javnih zgrada na jednom prostoru reprezentiraju temu umjetnosti, prosvjete i religije, kao iskaz nacionalnog duha i ideje državnog napretka.¹² »Prva mu je briga bila, da namakne nužna sredstva za podizanje školskih i znanstvenih zgrada i crkvi te za podupiranje znanosti i umjetnosti,« kaže Kršnjavi o svojoj misiji (nakon što je bio imenovan predstojnikom Vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu) u svojoj autobiografiji, pisanoj u trećem licu i objavljenoj posthumno u Vijencu 1927. godine.¹³

2. a) Friedrichov forum, Berlin, oko 1880. (izvor: <https://commons.wikimedia.org>); b) Kraljevski forum, München (izvor: ADRIAN VON BUTTLAR /bilj. 10/); c) Carski forum u Beču prema crtežu Rudolfa von Alta (izvor: <https://commons.wikimedia.org>)

a) Forum Fridericianum, Berlin, around 1880, b) Royal Forum, Munich, c) Imperial Forum in Vienna in a drawing by Rudolf von Alt

Nakon odluke o gradnji kompleksa gimnazije, realke i trgovačke škole 1893. godine,¹⁴ glavni gradski urbanist Milan Lenuci postavio je osnovu za regulaciju terena na tada neurbaniziranom području smještenom sa zapadne strane perivojnog niza *Zelene potkove* odmaknutog od pravocrtne osi njezina *Zapadnog perivoja*.¹⁵ Nakon potresa 1880. godine dio tog zemljišta uz Savsku cestu služio je za održavanje stočnog sajmišta te zimi kao provizorno sklizalište, a ljeti kao zabavište s cirkuskim šatorom i vrtljucima.¹⁶ Na susjednom zemljištu, tzv. *Ciglani*, bile su smještene privremene drvene barake Domobranske pukovnije.¹⁷ Nakon što su u neposrednoj blizini te lokacije planirane zgrade Obrtne škole i Muzeja

3. Položajna situacija natječajnog programa za gradnju novih srednjih škola u Zagrebu, 1893. (izvor: JOSIP CHVÁLA /bilj.1/, 2)

Situational plan in the tender for the construction of new secondary schools in Zagreb, 1893.

za umjetnost i obrt, Ženske stručne škole i Zemaljske naklade školskih knjiga, Muške učiteljske škole (preparandije), te kazališta, Zemaljska vlada odlučila je širi prostorni obuhvat kompletno namijeniti prosvjetnim i kulturnim sadržajima. Izgradnja školskog kompleksa, jedinoga realiziranog dijela grandioznog Kršnjavijeva plana, otvorila je novi prospekt prema zapadnoj i južnoj strani Donjega grada navješćujući buduća planiranja i izgradnju izvan zadanog okvira *Zelene potkove*.

Prema osnovi za regulaciju terena koju je izradio Milan Lenuci na temelju Kršnjavijevih ambicioznih i vizionarskih naputaka, 1893. godine sastavljen je program natječaja za izgradnju Školskog foruma i izrađena je programska skica sa zadanom osnovnom dispozicijom cjelokupnog kompleksa (sl. 3),¹⁸ kao podloga za međunarodni natječaj, prvi u povijesti zagrebačke gradogradnje, što predstavlja bitan događaj naspram dotadašnjoj praksi izravnih narudžbi. Na istočnom dijelu terena, uza Savsku cestu, predviđen je Školski forum, a na zapadnom Muzejski forum. Osim novih srednjih škola, planiralo se podignuti novu zgradu Glazbenog zavoda, muzejske zgrade, sveučilišnu knjižnicu, sportsku dvoranu i konvikt, povezujući prisno novi program s već ranijom odlukom o gradnji crkve sv. Blaža sa župnim dvorom na rubu *Ciglane*.¹⁹ Zemaljska vlada provela je pozivni natječaj za izgradnju Školskog foruma, na čiji su poziv u veljači 1894. godine natječajne radove priložili Herman Bollé i Kuno Waidmann iz Zagreba, Josip Vančaš iz Sarajeva, Atelijer Fellner & Helmer iz Beča te Atelijer Ludwig & Hülssner iz Leipziga i Berlina.²⁰ Svi su projekti bili izloženi javnosti u velikoj dvorani Gradske vijećnice, a povjerenstvom za ocjenu projekata predsjedao je budimpeštanski arhitekt István Möller.²¹ Budući da se žiri nije usuglasio o prvonaagrađenom projektu, odluka je prepuštena Kršnjavome, koji će potom iskoristiti mogućnosti neposrednog utjecaja na izbor specijaliziranoga arhitektonskog biroa Ludwiga & Hülssnera, te imati udjela u modifikacijama projekta na kojem je aktivno sudjelovao sa svojim sugestijama do samoga kraja izgradnje.²² Odabir arhitekata svjedoči o Kršnjavijevoj usmjerenosti prema strogom historicizmu.²³

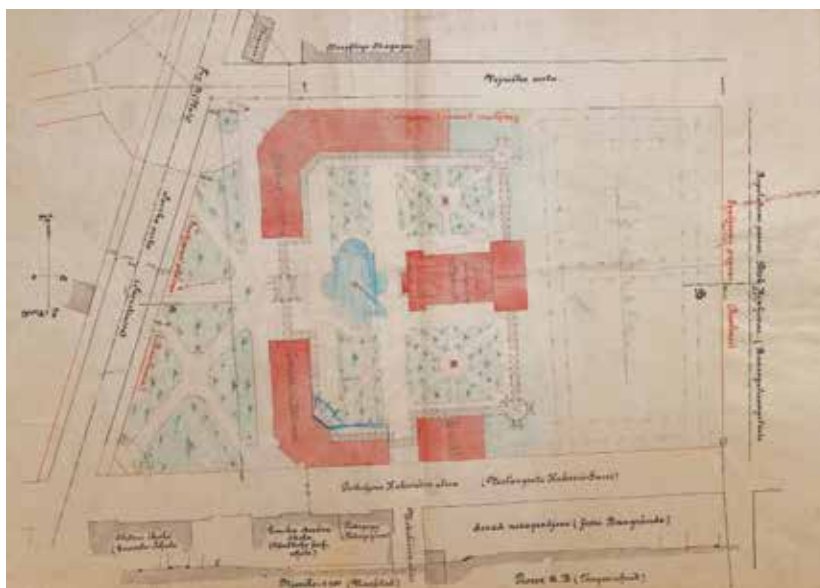
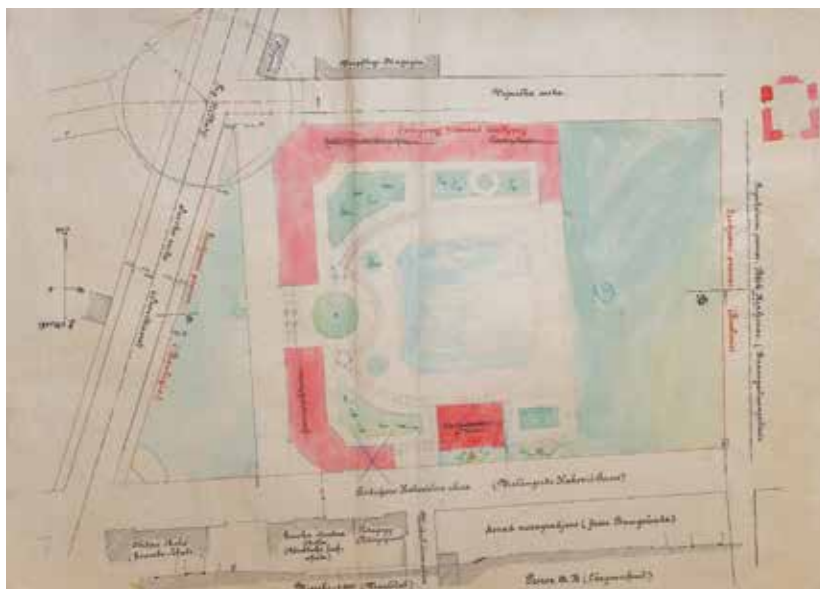
U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu čuvaju se natječajni radovi pozvanih arhitekata Hermana Bolléa, Fellnera & Helmera, Kune Waidmanna te natječajni i izvedbeni nacrti Ludwiga & Hülssnera s troškovnikom. Neki od nacrti Ludwiga & Hülssnera pohranjeni su u Muzeju za umjetnost i obrt, dok se u Državnom arhivu u Zagrebu također čuva nekoliko njihovih nacrti te građevinska i uporabna dozvola.²⁴ Šesnaest nacrti Josipa Vancaša i pet Ludwiga & Hülssnera je nakon izlaganja na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. izgubljeno.²⁵

Ambiciozni plan izgradnje Školskog foruma u Zagrebu od samih je početaka bio podvrgnut promjenama i prilagodbama, o čemu svjedoče brojne varijacije dokumentirane na položajnim nacrtima te modificiranje idejnih i izvedbenih nacrti na kojima se radilo tijekom procesa projektiranja i gradnje. Kako se prvobitni plan zbog financijskih razloga morao smanjiti samo na školski dio na istočnoj strani terena, Kršnjavi je nastojao da on bude izveden i opremljen na najbolji mogući način te je sve raspoložive snage usmjerio prema tom cilju. U *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Croatien und Slavonien* iz 1902. godine ponosno opisuje Školski forum kao možda najljepšu srednjoškolsku zgradu u Monarhiji.²⁶

Uz suvremeno opremljene kabinete za nastavu, u sklopu škola planirani su zajednički sadržaji: svečana dvorana («aula») s kapelama te dvorana za tjelovježbu u posebnoj građevini. U literaturi o Školskom forumu provlači se podatak da je školska gimnastička dvorana – *gombaona* u formi neoklasicističkog hrama bila izgrađena 1896. godine prema projektu arhitekta Kune Waidmanna.²⁷ Na temelju istraživanja sačuvanih nacrti i podataka o izgradnji pokazalo se da je ta tvrdnja tek djelomično ispravna; stoga ćemo u nastavku pokušati rasvijetliti atribuciju *gombaone*.

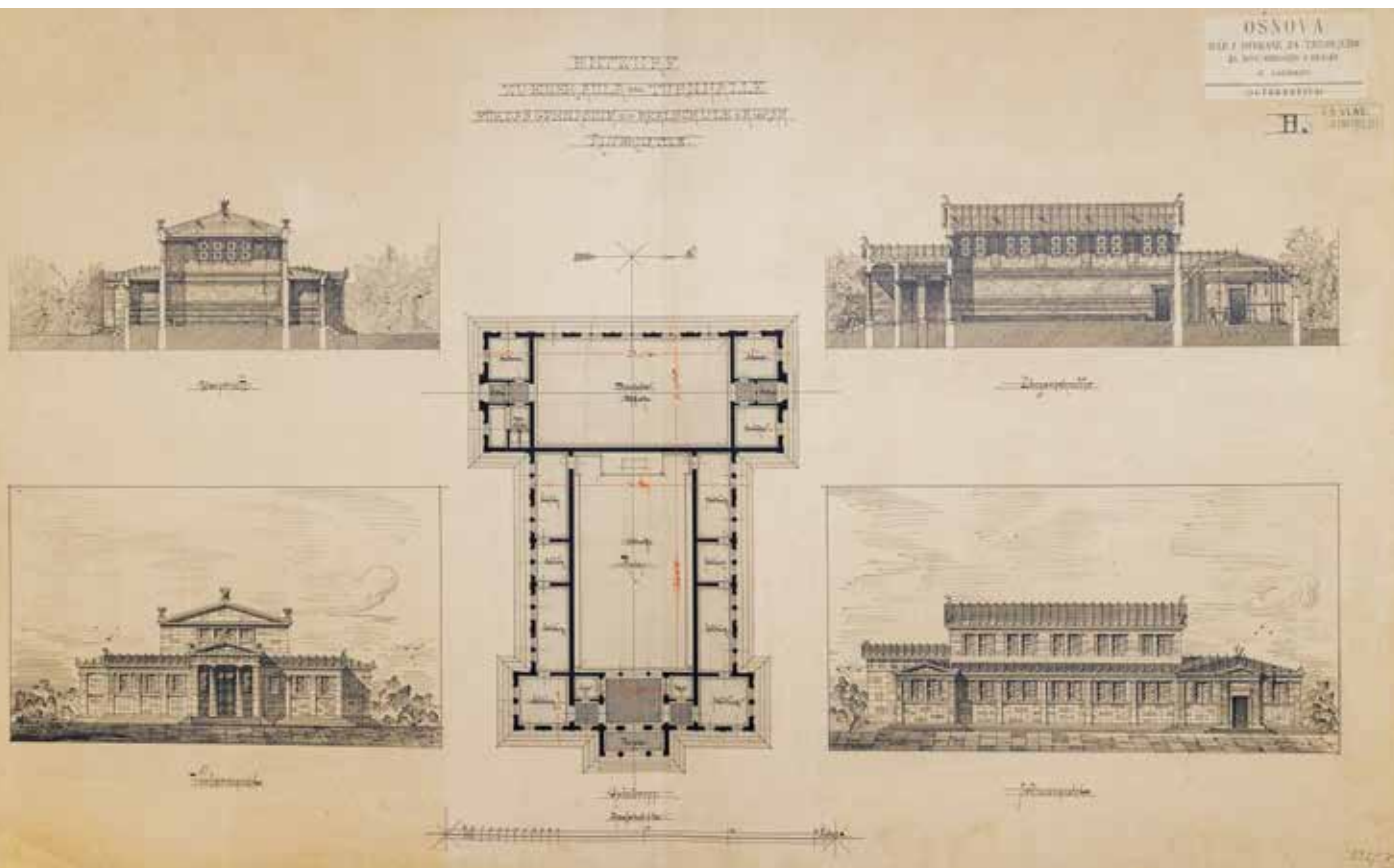
Projekti za aulu i *gombaonu* u sklopu Školskog foruma

Projekt Ludwiga & Hülssnera bio je modificiran nakon prihvaćanja na natječaju uz preuzimanje i prilagodbu nekih zamisli koje su predvidjeli drugi arhitekti u svojim natječajnim radovima. Jedno od najvažnijih preuzimanja jest Vancašev prijedlog da zgrade ne prate nepravilni trapezoidni oblik terena koji je zadala kosa trasa Savske ceste, nego da se građevni korpus pozicionira okomito na sjevernu ulicu i tako ustanovi pravilna građevinska linija za budući razvoj grada, proširi gradsko zelenilo te da se udalji zgradu od »ulične buke i štopota.«²⁸ Tako je zgrada povučena u dubinu

4. Aula i dvorana za tjelovježbu na položajnom nacrtu Školskog foruma u Zagrebu: Ludwig & Hülssner (a); Kuno Waidmann (b)
Ceremonial and sports hall on the positional plan of the School Forum in Zagreb: Ludwig & Hülssner (a); Kuno Waidmann (b)

građevinske čestice, a pred njom je dobiven Trg Khuena-Hédervárya (današnji Rooseveltov trg), trapezoidna kultivirana zelena površina, odnosno dekorativni parter ispred reprezentativnoga istočnoga pročelja. Kako je natječajni program za školske zgrade bio koncipiran uzimajući u obzir cjelokupni obuhvat Školskog i Muzejskog foruma i crkvu sv. Blaža planiranu u središtu istočnog ruba susjedne parcele, od projektanata se zahtijevalo »da bude između prednjih zgrada na pročelju do Savske ceste u glavnoj osi, idućoj od istoka na zapad, ostavljen veliki neizgrađeni prostor, koji bi gledaocu sa Savske ceste pružao vidik u navedenom smjeru na pomenutu crkvu i na nutarnji perivoj. Ta je točka programa bila nedvojbeno prekrasno zamišljena te se mora požaliti, što se

5. Kuno Waidmann, *Nacrt aule i dvorane za tjelovježbu za gimnaziju i realnu školu u Zagrebu / alternativa* (HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5) / *Kuno Waidmann, Entwurf zu einer Aula und Turnhalle für das Gymnasium u. d. Realschule i. Agram / Alternative*

nije i faktično izvela», piše Josip Chvála.²⁹ Zbog respektiranja natječajnog programa odabrano rješenje atelijera Ludwiga & Hülssnera omogućavalo je slobodnu vizuru između školskih građevina u unutrašnjost parcele njihovom podjelom u dva zasebna volumena.

Prve modifikacije nagrađenog rješenja možemo pratiti na položajnim nacrtima (sl. 4 a, b). Na njima je naznačeno iz čijeg je projekta preuzeta na razmatranje pojedina građevina, pa tako na jednom od prijedloga nalazimo zgradu sa svečanom dvoranom, *aulom* i *gombaonom* smještenu centralno u dvorištu iza bazena s vodoskokom »po Waidmannu«. ³⁰ U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu nalazi se, višekratno publiciran, Waidmannov projekt koji točno odgovara spomenutom položajnom planu (sl. 5).³¹ Projekt sadržava tlocrt, zapadnu i sjevernu fasadu te poprečni i uzdužni presjek. Unutar istog volumena smjestio je aulu i *gombaonu*, ali kao dvije međusobno odvojene cjeline, bez unutarnje komunikacije. Čitava građevina počiva na stereobatu s tri stuba, a iz dorskog portika tipa distila u antama se ulazi u vestibul na koji se nastavlja velika pravokutna dvorana – aula. Središnji dio uzdužne zgrade nadvišen je i bazilikalno osvjetljen te zaključen plitkim dvostrešnim krovom. Uzduž aule su s obje strane niže, jednostrešnim krovom natkrivene prostorije, označene kao *Sammlung*. Pretpostavlja se da je u njima bio predviđen postav odljeva antičke skulpture, koji su prema izvornom

programu, kako čitamo u Chválinom tekstu, trebali biti smješteni u proširenim hodnicima pojedinih zgrada.³² Na taj se objekt naslanja druga, niža zgrada, na nacrtu označena kao *Turnhalle*. Riječ je o dvorani za tjelovježbu položenoj transverzalno u odnosu na aulu. Ulazi u tu dvoranu bili su predviđeni s njezinih bočnih strana kroz reprezentativne neoklasicističke portale, a zapadno pročelje razvedeno je sa sedam prozorskih osi. Pet središnjih prozora pripadalo je dvorani, a dva završna sa svake strane sobi za nastavnika odnosno garderobi. Uz te su bočne prostorije smještene još i prostorija za sprave za vježbanje te sanitarni čvor.

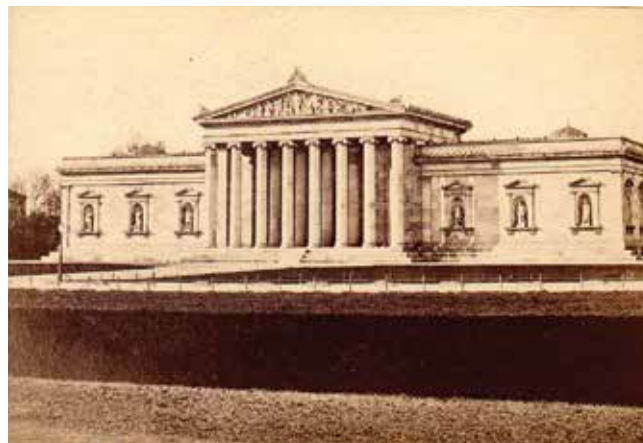
Pomnijom analizom tog projekta evidentno je da Waidmannovo monumentalno pročelje u formi antičkog hrama nije bilo uopće povezano s *gombaonom*, već s vestibulom koji vodi u aulu. Pogledamo li ponovno položajnu situaciju, tada je posve logična arhitektova odluka da posegne za tako monumentalnim pročeljem na poziciji koja predstavlja ključnu, središnju točku urbanističko-arhitektonске kompozicije cjelokupnoga kasnohistoricističkog kompleksa. Školske zgrade su imale tipiziranu tlocrtnu shemu, pa je upravo dekorativno oblikovanje pročelja, uz preuzimanje uglavnom baroknih ili klasicističkih elemenata, pružalo mogućnost za uspostavu hijerarhije između objekata, ispoljavanje kreativnosti i postizanje slikovitih vizualnih efekata u prostoru.³³ Arhitekti Ludwig & Hülssner su na temelju dopuna programa i uputa

dobivenih izravno od Kršnjavoga krenuli u daljnju razradu projekta, te su s obzirom na restrikciju prvobitnog plana na gradnju samo Školskog foruma i financijske okvire, predložili jedinstvenu zgradu u obliku slova U, prilagođenu trima školama: realki u istočnom (središnjem) dijelu, gimnaziji u južnom i trgovačkoj školi u sjevernom krilu. U dvorištu trokrilne zgrade planiran je objekt »po tipu Waidmannove osnove,«³⁴ ali kao aneks pripojen glavnom volumenu, za razliku od Waidmannova prijedloga prema kojemu je taj objekt bio planiran kao slobodnostojeća zgrada. Njegovo pročelje u formi antičkog hrama ostat će prisutno kao ideja, ali bit će razrađeno u drukčijoj urbanističko-arhitektonskoj kompoziciji. Prije svega bit će prebačeno s istočne na zapadnu, odnosno dvorišnu fasadu. Nadalje, umjesto aule, Ludwig & Hülssner će u tom volumenu planirati posve drugu namjenu – zaseban muzej gipsanih odljeva.

Gyps-Museum – od širokih hodnika do muzejske zgrade

Po uzoru na europsku praksu formiranja zbirke odljeva antičke skulpture koja je osobito zaživjela krajem 18. stoljeća, Iso Kršnjavi putem Odjela za bogoštovlje i nastavu nabavlja 1892. godine prve sadrene odljeve partenonskih skulptura iz Britanskog muzeja u Londonu za buduću zagrebačku zbirku, a zatim i odljeve iz ponajboljih europskih radionica koje su djelovale u Münchenu, Kölnu, Beču, Berlinu, Rimu i Parizu.³⁵ U svom programatskom članku pisanom za vrijeme boravka u Münchenu *Kako da nam se domovina obogati*, objavljenom u *Viencu* 1874. godine, iznosi ideju da nabavi »kopije u sadri najvažnijih plastičnih umotvora stare dobi i srednjega veka (Gyps-Museum), na način tih sbirka u svih povećih gradova izobraženog svijeta.«³⁶ U natječajnom programu za škole, svjestan didaktičke važnosti zbirke sadrenih odljeva, ili vlastitim riječima, »da oživi filološku naobrazbu,«³⁷ Kršnjavi je predložio proširene hodnike u kojima bi bili postavljeni odljevi antičke plastike, potrebni za »zornu obuku«. Za gimnaziju predlaže klasične skulpture, a u realki fragmente arhitekture, kako bi »djacima uvijek pred očima lebdile krasne forme starih vjekova pa time bistrilo i triebio ukus te oživio ono, o čemu je njima predavano.«³⁸ Prema Chválinom izvještaju, od gradnje proširenih hodnika se odustalo iz financijskih razloga, pa je planiran poseban muzej u dvorišnom aneksu (*Gypsmuseum*), umjesto aule i *gombaone*.³⁹

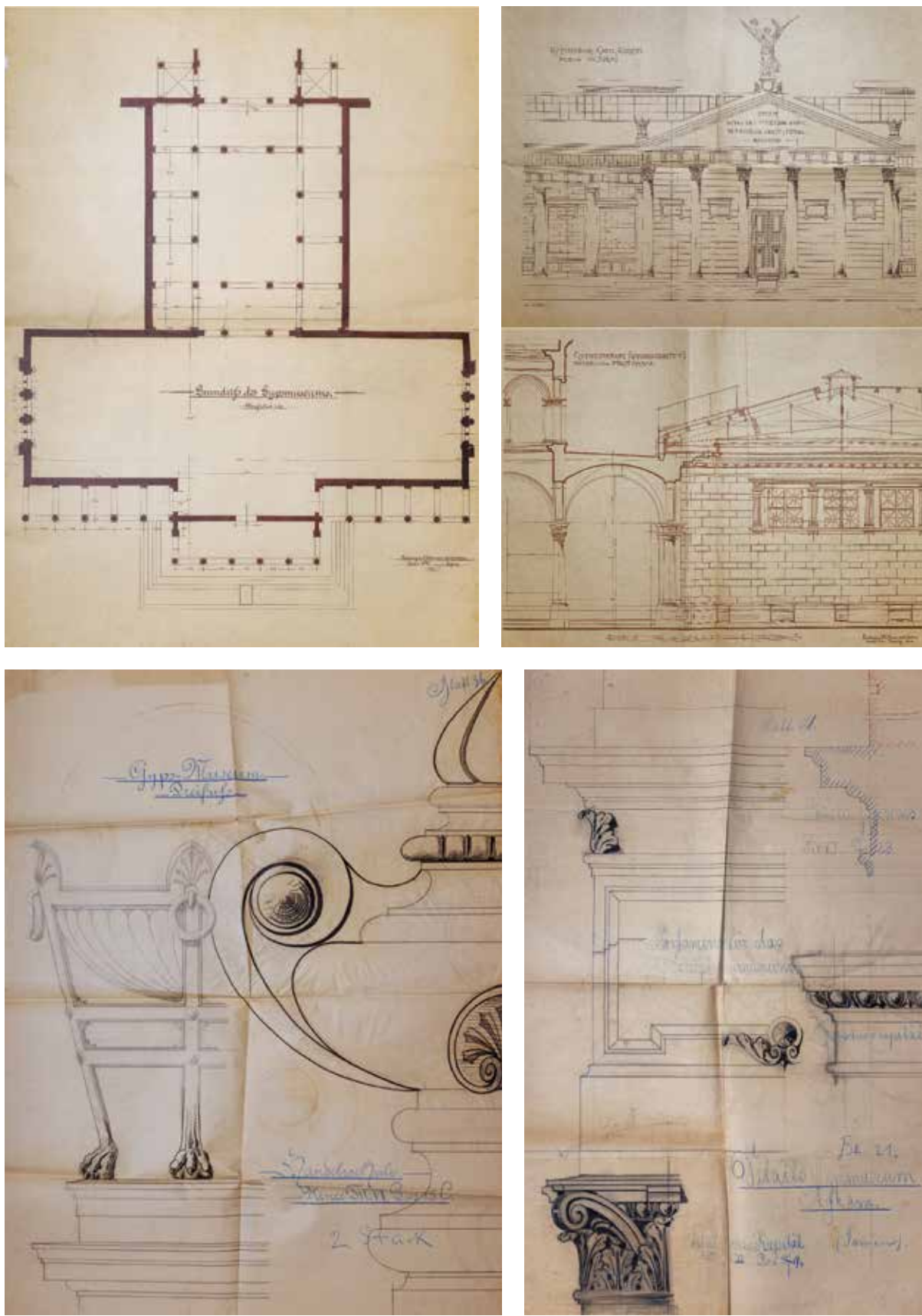
Model klasičnog hrama, kakvoga je Waidmann bio predložio za aulu, smatrao se najprimjerenijom arhitekturom upravo za muzej odljeva, a svoj je uzor imao u prvome javnom muzeju antičkih odljeva osnovanom u 19. stoljeću u Münchenu na poticaj kralja Ljudevita I. Bavarskoga. Prema projektu arhitekta Lea von Klenzea ondje je izgrađen *Kraljevski forum* u sklopu kojeg je s pročeljem oblikovanim po uzoru na portik antičkog hrama podignuta zgrada Gliptoteke, do danas najveća europska zbirka odljeva klasične skulpture.⁴⁰ Tijekom svoga studijskog boravka u bavarskoj prijestolnici (1870. – 1878.), Kršnjavi je bio dobro upoznat sa značenjem koje je ta zbirka imala te arhitekturom u koju je smještena,

6. Gliptoteka u Münchenu oko 1870., fotografija (Zavičajni muzej Našice, Zbirka Izidor Kršnjavi, sig. KPO 228-183)
Glyptothek in Munich around 1870, photograph

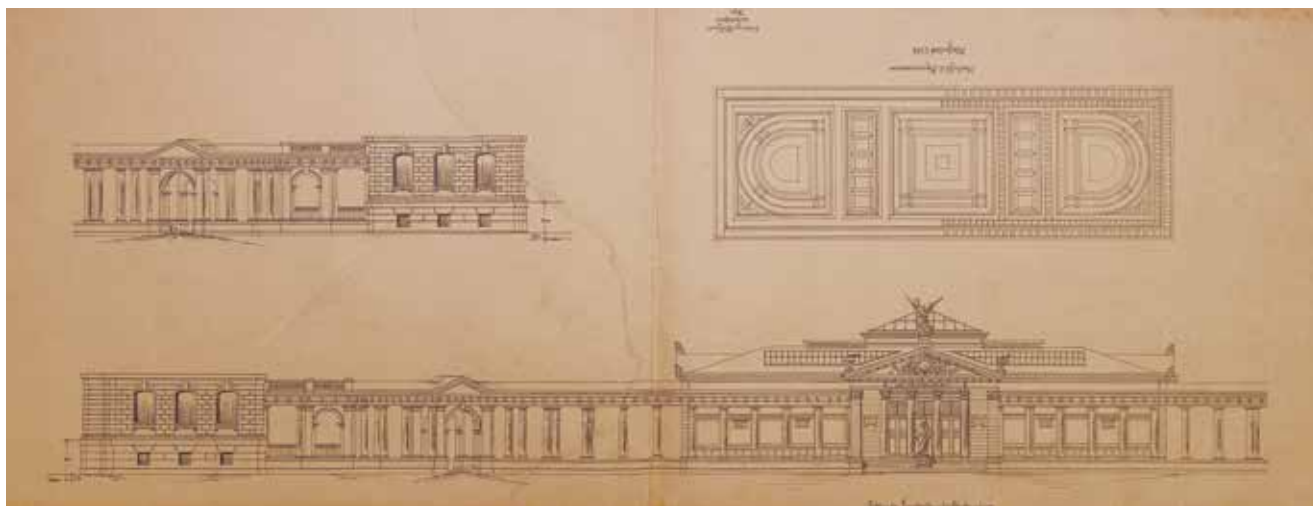
što mu je svakako bilo poticajno za daljnja promišljanja i traženja rješenja za zagrebačku situaciju. Klenzeova Gliptoteka na Kraljevskom forumu u Münchenu, čiju je recentnu fotografiju Kršnjavi čuvao u svojoj zbirci fotografija (sl. 6), vjerojatni je uzor neoklasicističke arhitekture u prostoru srednjoeuropskoga grada koji je Kršnjavi nastojao prenijeti u Zagreb. U tom je smislu Waidmannov prijedlog pružio idealnu formu za novu funkciju, odnosno za zbirku sadrenih odljeva. Aula je iz dvorišnog volumena preseljena na drugi kat središnjega, rizalitno istaknutog dijela glavnog pročelja, kojim su ranije predviđene dvije građevine spojene u jednu.⁴¹ Taj je jedinstveni volumen dobio, kako piše Kršnjavi, pročelje i dispoziciju predvorja i gliptoteke temeljene na Semperovu projektu Polytechnicuma u Zürichu, dok je interijer uređen po uzoru na velike srednjoškolske zgrade u Stockholmu.⁴² No dok je zgrada srednjih škola mogla pružiti alternativni prostor za aulu, jedino moguće rješenje za izmještanje *gombaone* iz dvorišnog aneksa bila je gradnja nove, zasebne građevine. Na tu se mogućnost očito ozbiljno računalo, jer postoji čitav niz nacrtu u kojima se o nekadašnjem prostoru aule i sportske dvorane razmišlja kao o mjestu za zbirku sadrenih odljeva.

U trenutku kad je odlučeno da se školske zgrade objedine u jednu cjelinu, a prostorije muzeja s pročeljem u formi klasičnog hrama povežu s vestibulom glavne zgrade i međusobno, tvrtka iz Leipziga šalje detaljne nacрте za *Gypsmuseum*. Cjelokupan dekorativni repertoar bio je razrađen u duhu antike. Umjesto dorskog portika prema Waidmannu, Ludwig & Hülssner kombiniraju korintske stupove s dorskim gređem, odstupajući pritom od distila u antama i formirajući širi portik raščlanjen sa šest stupova, jednim ulazom po sredini portika te još dva bočna ulaza. Na uglovima strehe predviđaju velike žare, akroteriji su u formi antemija, a ponad pedimenta zapadnog pročelja planirana je skulptura u čijoj krilatoj figuri s lovorovim vijencem i palminom granom u ruci prepoznajemo Niku, odnosno Viktoriju, božicu pobjede.⁴³ U timpanu je trebao stajati natpis *ERBAUT / UNTER DER REGIERUNG SR. MAJ. / DES KAISERS FRANZ JOSEPH I. / - MDCCCLXXXIV* (sl. 7 a–e). Nadalje, bilo je predvide-

7. Ludwig & Hülsner, Projekt muzeja sadrenih odlijeva (*Gypsmuseum*) u dvorišnom volumenu u formi neoklasicističkog hrama s trijemom s korintskim stupovima: tlocrt (a), pročelje (b), presjek (c), i dekorativni elementi (d, e) (HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5)

Ludwig & Hülsner, Design of the museum of plaster casts (Gypsmuseum) in the courtyard volume, in the form of a classical revival temple with a portico with Corinthian columns: ground plan (a), front façade (b), cross-section (c), and decorative elements (d, e)

8. Ludwig & Hülsner, Projekt muzeja sadrenih odljeva (*Gypsmuseum*) s prikazom dorske kolonade u dvorištu u kojoj je trebao biti smješten lapidarij (HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5)

Ludwig & Hülsner, Design of the museum of plaster casts (Gypsmuseum) with a depiction of the Doric colonnade in the courtyard, which was to house the lapidarium

no da se dvorišna krila spoje s pročeljem aneksa dorskom kolonadom u kojoj se trebala postaviti zbirka arheoloških natpisa, spomen-ploča i lapidarij (sl. 8).⁴⁴

Koliko se daleko otišlo u planiranju Muzeja svjedoči dokument koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Na nacrtu atrija i muzeja koji je napravila tvrtka Ludwig & Hülsner, ravnatelj Arheološkog odjela Narodnog muzeja Josip Brunšmid označio je položaj i nazive skulptura koje su trebale biti izložene u atriju i »partenonskom hramu«. Planirano je bilo izložiti 165 skulptura poštujući koliko je god bilo moguće stilsko-kronološki postav, i to uglavnom helenističku skulpturu u istočnoj, a partenonske zabate i skulpturu 5. i 6. stoljeća prije Krista u zapadnoj dvorani.⁴⁵

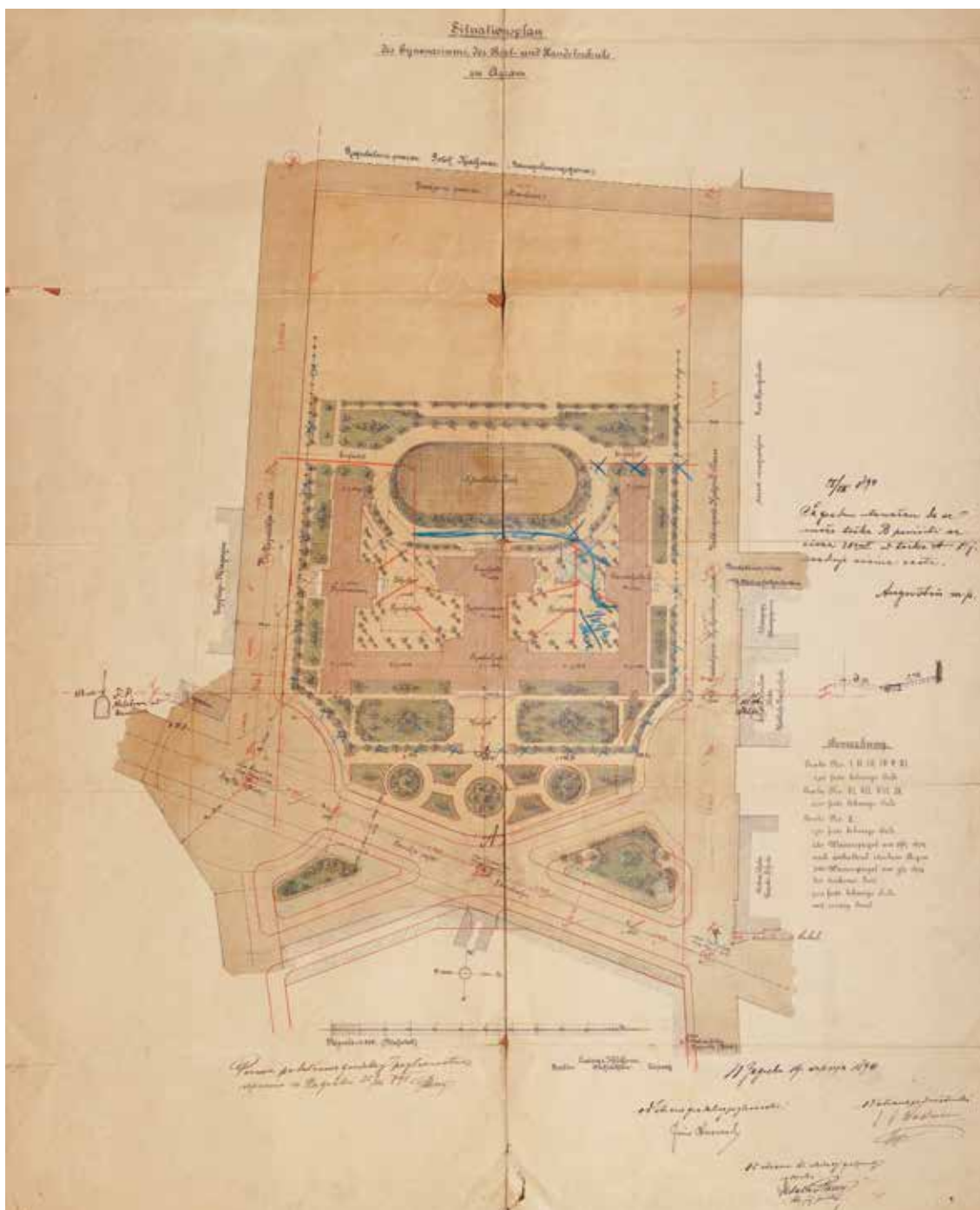
Gombaona »partenonskih« dimenzija

»Muzej za sadrene odljeve mogao sam graditi, samo mi je osujećena jedna nakana. Sadašnja *gombaona* u Realnoj gimnaziji bila je određena za smještaj odljeva partenonskih umjetnina, koje sam već prije bio dobio. Ona je i građena po tim mjerama. Usred dvorane, po dužini, imao se namjestiti drveni plot, pa s jedne i s druge strane odljevi Fidijevih kipova sa obiju zabata Partenona. Naokolo dvorane htio sam smjestiti Fidijeve reljefe. Nije dostajao novac za posebnu *gombaonu*, pa se je morala smjestiti u tu dvoranu, a sadreni odljevi Partenona ostali su smješteni dosta nepovoljno na sveučilištu. Htio sam da nalik starogrčkim gimnazijama oko igrališta budu poredane školske zgrade, muzeji i hram«, piše Kršnjavi u svojim memoarima.⁴⁶

Posljednja velika promjena u projektu dogodila se dakle povratkom zapadnog dijela muzeja sadrenih odljeva prvobitnoj namjeni – dvorani za tjelovježbu, o čemu se moralo odlučiti za vrijeme već uznapredovala projektiranja, nakon vrlo detaljno razrađenoga Brunšmidova cjelovitog muzejskog postava, koji je sada trebalo reducirati na istočni dio

aneksa. No projektanti su zasigurno bili svjesni mogućnosti da će *gombaona*, makar privremeno, morati biti smještena u zapadnom dijelu aneksa. O tome svjedoče oznake na nekim nacrtima, na kojima se prostor istovremeno označava i kao *Gypsmuseum* i kao *Turnhalle*.⁴⁷ Đurđica Cvitanović navodi da je Kršnjavi planirao i nakon dovršetka izgradnje podići sportsku dvoranu s aulom, no »kako to nije uspjelo, privremena dvorana na začelju škole ostala je gimnastička dvorana do današnjih dana.«⁴⁸ Treba naglasiti da se cjelokupni projektantski proces, uz brojne izmjene i paralelno s pojedinim fazama izvedbe, od raspisivanja natječaja do završnih izvedbenih nacrtu odvijao u manje od godinu dana. Tako je zgrada koja je u međuvremenu projektirana točno po mjeri sadrenih odljeva reljefa čuvenoga partenonskog friza prenamijenjena u *gombaonu* uz minimalne prilagodbe novoj namjeni, doslovce »u hod«, na samom kraju projektiranja kompleksa Školskog foruma. Onodobne sportske dvorane arhitektonski su se i tipološki razvijale u interijeru, ali ne i u distinktivnoj vanjskoj formi. Varijacije prema prostornoj i funkcionalnoj hijerarhiji elemenata sklopa u cjelokupnoj historicističkoj kompoziciji očituju se primarno u dekoraciji pročelja. *Gombaona* je pak spletom okolnosti dobila monumentalnije pročelje negoli što su planirali i Waidmann, ali i Ludwig & Hülsner. No tako monumentalna forma, iako neuobičajena, nije bila u neskladu s Kršnjavijevim idejama njegovanja i duha i tijela.⁴⁹

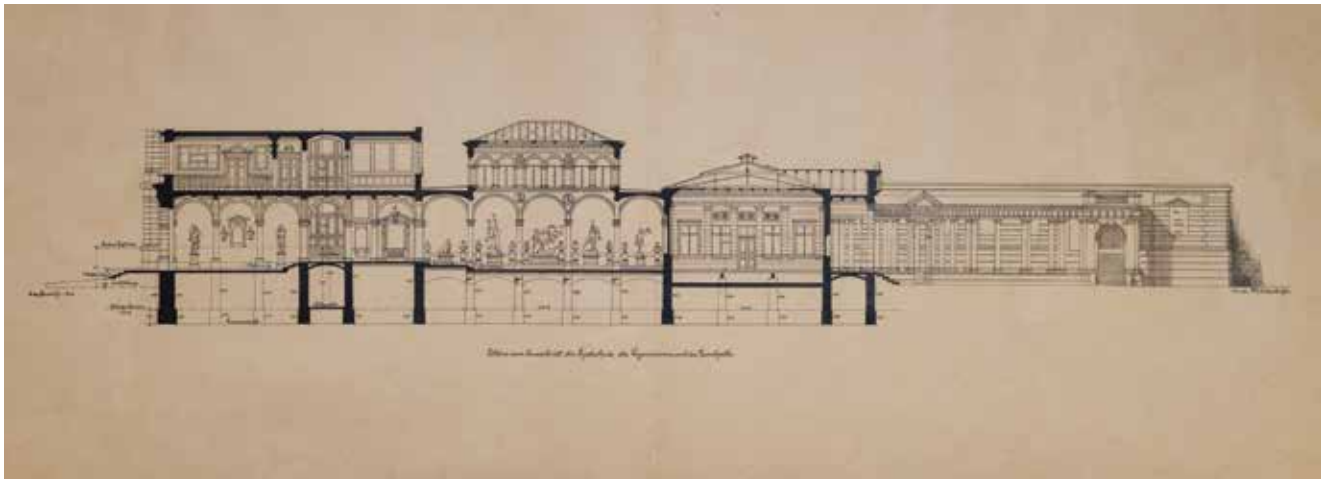
Kršnjavi se, naime, nije samo zalagao »da nam se domovina obogati« umjetničkim djelima koja bi služila »zornom poučavanju o umjetnosti i obrtu te razvijanju ukusa općenito«⁵⁰ i za »estetsko izobrazivanje hrvatskoga naroda«⁵¹ nego se brinuo »i za tjelesni odgoj hrvatskoga podmlatka: uveo je u srednje škole novo gombanje i mačevanje, a u pučke uveo je školske šetnje u prirodu.«⁵² Važnost tjelovježbe u nastavi srednjoškolskog uzrasta bila je dodatno naglašena uvođenjem vojne obveze za mladiće po završetku srednje škole, na temelju čega je trebalo mijenjati i prilagoditi ranije školske zakone.⁵³ Školska mladež se, naime, tijekom srednjoškolskog

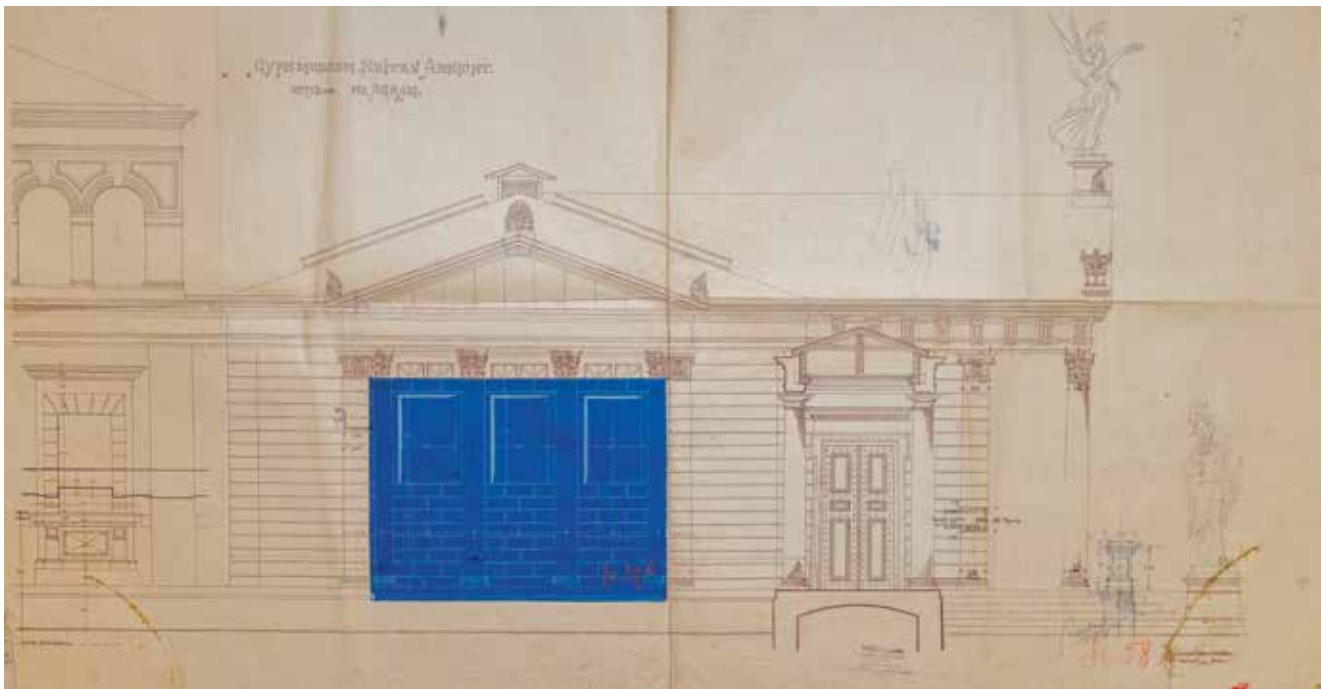
9. Novi položajni nacrt iz srpnja 1894. godine. Na njemu se vidi da je tada dvorišni volumen u formi neoklasicističkog hrama postao Turnhalle, a Gypsmuseum je reduciran na istočni dio dvorišnog volumena (HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5).
New situational plan draft from July 1894, showing that the courtyard volume in the form of a classical revival temple had become a Turnhalle, while the Gypsmuseum had been reduced to the eastern part of the courtyard volume

školovanja trebala tjelesno osposobiti za vojnu obuku, za što su nastavnici bili poslani u Stockholm kako bi preuzeli švedski model nastave tjelesnog odgoja, temeljen na gimnastici i mačevanju. Svoje iskustvo iz štokholmske nastave tjelovježbe primijenili su u hrvatskome srednjoškolskom programu i prenosili zahvaljujući organiziranim tečajevima. Nastava se, kako će kasnije Kršnjavi ustvrditi, odvijala u »primjerno opremljenoj dvorani i na srednjoškolskom igralištu i ubrzo dala vrlo zadovoljavajuće rezultate.«⁵⁴

Smjestimo odluku o prenamjeni u vrijeme. Građevinska uprava izvedbu gradnje Školskog foruma povjerila je tvrtki Kune Waidmanna u kolovozu 1894. godine (sl. 9), odmah po dobivanju građevinske dozvole.⁵⁵ U tom je trenutku zapadni dio dvorišnog volumena prenamijenjen u gimnastičku dvoranu. Nakon što je donesena i prihvaćena odluka o prenamjeni, Ludwig & Hülssner šalju novi projekt na kojem je jasno naznačena podjela dvorišnog aneksa na muzej sadrenih odljeva u prostoru atrija i dvoranu za vježbanje u »hramu«, no tijekom

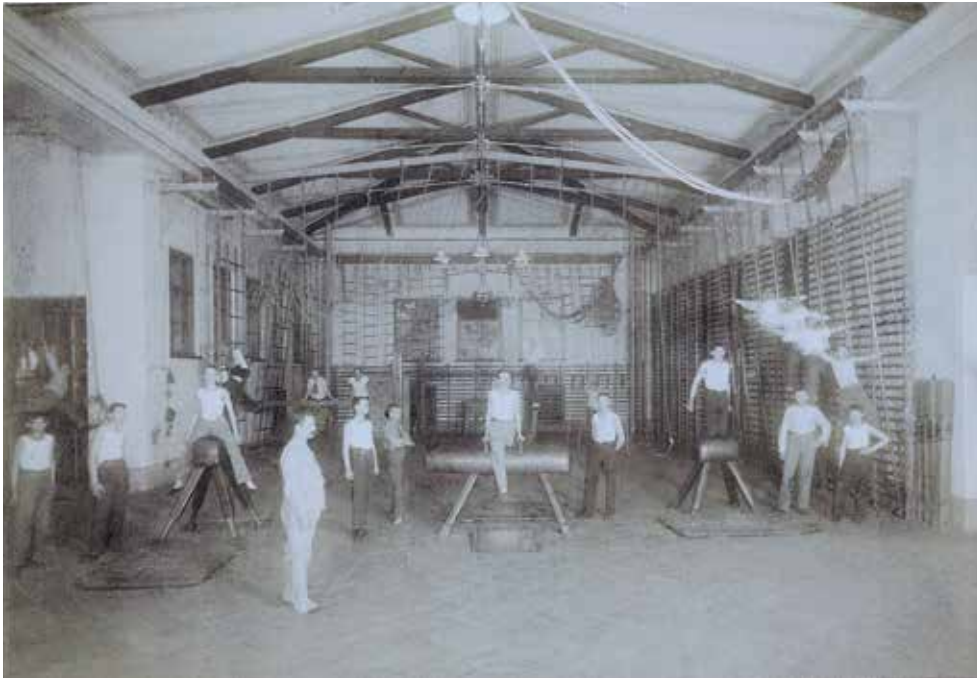
10. Projekt prenamjene *Gypsmuseuma* u *gombaonu* prema nacrtima Ludwiga & Hülssnera, poprečni presjek (HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5).
Project for the conversion of the Gypsmuseum into a sports hall (gombaona) according to the design of Ludwig & Hülssner, cross-section

11. Prenamjena *Gypsmuseuma* u *gombaonu*, izmjene na izvornom nacrtu Ludwiga & Hülssnera koje predviđaju otvaranje prozora s bočnih strana zgrade (HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5)
Conversion of the Gypsmuseum into a sports hall (gombaona), with modifications to the original design by Ludwig & Hülssner that foresaw windows on the sides of the building

gradnje nastaviti će se s manjim prilagodbama projekta novoj funkciji (sl. 10).⁵⁶ U njima će, kao izvođač radova, izravno sudjelovati i Waidmann. Na bočnim stranama *gombaone* izmijenit će se prozorska okna, što je vidljivo na ozalid-kopiji umetnutoj na izvorni nacrt (sl. 11). Umjesto krovnog osvjetljenja planiranog za muzej, otvaraju se veliki prozori na zidnim stijenama sa zapadne strane. Izravna veza s atrijem se ukida, a centralna vrata na glavnom pročelju zamjenjuju dva simetrična ulaza. Umjesto reljefa partenonskog friza naokolo

zidova dvorane postavljene su ljestve za vježbanje, a u prostoru su umjesto skulptura razmještene gimnastičke sprave (sl. 12). Volumen koji je prema Waidmannu bio planiran kao dvorana za tjelovježbu ostao je u izvedenom stanju blizak njegovom izvornom projektu prema tlocrtnoj poziciji. No dobio je u međuvremenu širinu Partenona, drukčije odnose volumena i oblikovanje fasada, na pročelje je aplicirana posve različita forma antičkog hrama, a sve je to bilo izvedeno po projektu Ludwiga & Hülssnera, a prema uputama Kršnjavoga.

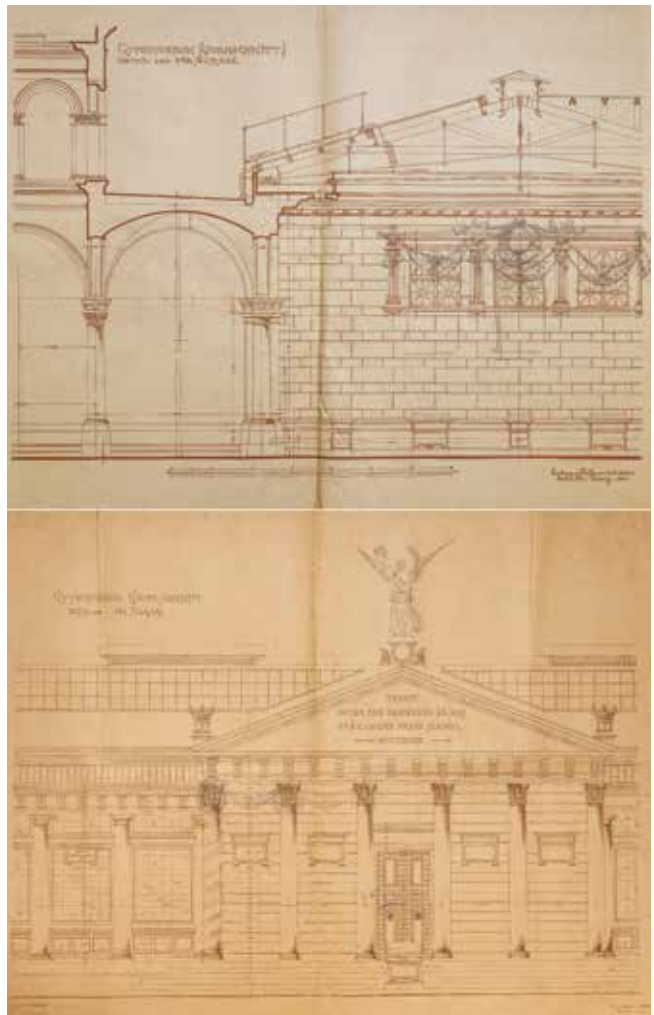
12. *Gombaona* – unutrašnjost (Muzej Mimara, Dokumentacija, Album Kraljevske gimnazije u Zagrebu)
Sports Hall (*gombaona*), interior

Zahvaljujući toj prenamjeni, Zagreb je dobio krajnje neobičnu i jedinstvenu sportsku dvoranu.⁵⁷ Može li se onda Waidmannu uopće pripisati primjena čak i same ideje pročelja u formi antičkog hrama za *gombaonu*, kad je on (ali jednako tako i Ludwig & Hülssner) takvo pročelje zapravo predvidio za neku drugu namjenu? Projekt *gombaone* nesumnjivo je arhitektonsko djelo Ludwiga & Hülssnera, ali bi bilo pogrešno oduzeti Waidmannu sudjelovanje u toj realizaciji. Jer su sve naknadne izmjene dvorišnog volumena – u tlocrtu i presjeku, funkciji i dekoraciji, evidentno proizašle iz Waidmannova izvornog prijedloga. Pri čemu se najintrigantnija karakteristika projekta, odnosno činjenica da je *gombaona* smještena u neoklasicistički hram, desila zapravo slučajno, odnosno kao rezultat preoblikovanja i prenamjena tijekom projektiranja Školskog foruma.

Skriveni zagrebački hram

Monumentalna školska zgrada izgrađena je do lipnja 1895. godine. Realizacija je trajala svega šesnaest mjeseci jer je uporabna dozvola za gimnazijski dio izdana u prosincu 1895. godine.⁵⁸ Unutrašnjost preostalih dijelova zgrade dovršena je nešto poslije, tako da je cjelokupni projekt realke, trgovačke škole i gimnazije s »posebnim muzealnim dogratkom i *gombaonom*«⁵⁹ dovršen 1. lipnja 1896. godine te predan na uporabu.⁵⁹

13. Nacrti Ludwiga & Hülssnera s ucrtanim ukrasom – girlandom za svečanost otvaranja zgrade škole (HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5)
Drawings by Ludwig & Hülssner with an indicated ornament – garland for the solemn inauguration of the school building

14. Dekoracija za svečano otvaranje novih školskih zgrada u Zagrebu 14. listopada 1895. (Muzej grada Zagreba, Fototeka)
Decoration for the solemn inauguration of the new school buildings in Zagreb on October 14, 1895

15. Školsko igralište s pogledom na zapadnu stranu zgrade, 1899. (Hrvatski školski muzej, *Album učeničkih igara ...* /bilj. 54/)
School sports grounds with a view of the west side of the building, 1899

Glavni povod posjeta cara i kralja Franje Josipa I. Zagrebu u listopadu 1895. godine bilo je otvorenje nove zgrade Zemaljskog kazališta (današnjega HNK-a), nove donjogradske školske zgrade i obnovljene zgrade Glazbenog zavoda.⁶⁰ Svečanost otvorenja škole upriličena je 14. listopada rano poslijepodne. Car je došao u pratnji mađarskog ministra Deszóa Bánfija, hrvatskog bana Dragutina Khuena-Héderváryja, nadbiskupa Jurja Posilovića i patrijarha Georgija Brankovića, ministra za Hrvatsku Emerika Josipovića, Odjelnog predstojnika Zemaljske vlade Ise Kršnjavoga, zagrebačkoga

gradonačelnika Adolfa Mošinskoga, školskog nadzornika Antona Cuvaja i drugih uzvanika. Arhivske fotografije dokumentiraju dekoraciju za taj događaj u dvorišnom dijelu kompleksa školskih zgrada, a kao pozornica, uzvišenje na kojem su bili okupljeni uglednici, figuriralo je pročelje »antičkog hrama«, odnosno *gombaone*. Stupovi su bili spiralno omotani girlandama i vijorile su se hrvatske trobojnice (sl. 13, sl. 14). Školska mladež defilirala je pred carem, a zapovjednik parade bio je Franjo Bučar, koji je nadalje organizirao izvanredne sportske manifestacije na tom prostoru.⁶¹ Unutrašnjost

16. Pogled iz zraka na školske zgrade i Muzej Mimara, 2021. (foto: Paolo Mofardin)
Aerial view of the school buildings and the Mimara Museum, 2021

bloka, kojom dominira pročelje neoklasicističkog hrama, bila je zahvaljujući izgradnji vanjskoga srednjoškolskog igrališta, tzv. Elipse, sa školskom, a kasnije i sokolskom sportskom dvoranom mjesto intenzivnog korištenja sa sportskim predznakom (sl. 15) sve do Drugoga svjetskog rata.⁶²

U današnjem kontekstu teško je zamisliti da se dvorišno pročelje Školskog foruma tretira kao pozornica nekog događaja ili okvir javnog prostora (sl. 16). Zasiurno bi kontakt s unutrašnjosti parcele bio intenzivniji da se slijedilo izvorno prvonagrađeno rješenje i izveo kompleks s

odvojenim volumenima koji razbijaju blok i dozvoljavaju izravniju vezu s vanjskim javnim prostorom. Danas je dvorište Školskog foruma okruženo ne samo školskim nego i fakultetskim ustanovama, pa bi u tom smislu bilo uputno urediti vanjsko srednjoškolsko igralište; u nekoj idealnoj projekciji podići novu sportsku dvoranu kao što je to nekad predviđao Kršnjavi, a *gombaonu* privesti muzejskoj ili nekoj drugoj kulturnoj namjeni. U svakom slučaju, potencijal monumentalnog začelja školskog foruma, kao i zelene oaze u središtu grada ispred njega koju uokviruju drvoredi u

Klaićevoj ulici i Ulici Izidora Kršnjavoga, pozivaju na reafirmaciju i vraćanje u fokus skrivenih kvaliteta toga javnog prostora. Izrada konzervatorskog i hortikulturnog projekta nameće se kao nužnost u svakom od budućih scenarija za uređenje te visokokvalitetne zone. Ovo istraživanje rezultira

novom atribucijom te donosi genezu gradnje »skrivenoga zagrebačkog hrama«, a posredno upućuje na rehabilitaciju unutrašnjosti bloka kao ono drugo, ne manje vrijedno lice grada.

Bilješke

* Rad je nastao u sklopu istraživačkog projekta PU-IPU-2019-6 *Povijest umjetničkih institucija u Hrvatskoj*.

- 1 JOSIP CHVÁLA, Nove srednje škole u Zagrebu, *Viesti Društva inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji*, 1 (1896.), 1–7.
- 2 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Arhitekt Kuno Waidmann*, Zagreb, 1969.; ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Arhitektura monumentalnog historicizma u urbanizmu Zagreba, *Život umjetnosti*, 26–27 (1978.), 127–160.
- 3 OLGA MARUŠEVSKI, Školski forum, u: *Iso Kršnjavi kao graditelj. Izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj*, Zagreb, 1986., 203–214; OLGA MARUŠEVSKI, *Školski forum Ise Kršnjavog* [Studije Muzeja Mimara, 8], Zagreb, 1992.
- 4 ZLATKO JURIC, Školski forum u Zagrebu, *Čovjek i prostor*, 9 (1987.), 14–15; ZLATKO JURIC, Školski forum u Zagrebu 1893.–1906. g., *Prostor*, 7 (1999.), 49–68; ZLATKO JURIC, Školski forum u Zagrebu, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, knjiga I (ur. Vladimir Maleković), Zagreb, 2000., 116–125.
- 5 DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.; DRAGAN DAMJANOVIĆ, Arhitektonski biro Ludwig & Hülssner i djelovanje u Hrvatskoj. Od monumentalne neorenesanse do tipskih projekata u suton historicizma, *Prostor*, 28/1 [59] (2020.), 21–39.
- 6 ARIANA ŠTULHOFER – IVA MURAJ, Srednjoškolsko igralište u Zagrebu, *Prostor*, 11/2 [26] (2003.), 125–135.
- 7 Termin *neoklasicizam* označava historicistički stil vizualnih umjetnosti i arhitekture u kojemu se preuzimaju i interpretiraju ideje i elementi iz grčke i rimske antike, renesanse, baroknog klasicizma te klasicizma 18. i ranog 19. stoljeća. Odgovara terminu *Neoklassicismus* u povijesti umjetnosti njemačkoga govornog područja. *Gombaonica*, arh. natkrivena dvorana za gombanje; gimnastička dvorana (<https://hjp.znanje.hr>, pristupljeno 29. svibnja 2022.). U Zagrebu se kolokvijalni naziv *gombaona* do danas zadržao isključivo za dvoranu u sklopu Školskog foruma.
- 8 IRENA KRAŠEVAC – ANA ŠVERKO – KATARINA HORVAT-LEVAJ, *Muzej Mimara, Rooseveltov trg 5, Zagreb. Povijest gradnje, valorizacija i prijedlog konzervatorskih smjernica*, elaborat, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2021. (dostupno i na: <https://doi.org/10.31664/9789537875978>). Najveće, istočno krilo školskih zgrada prenamijenjeno je u Muzej Mimara 1987. godine. Tom je prenamjenom muzeju pripao »atrij«, dok je sportska dvorana ostala na korištenje školi, a pristup je omogućen s vanjske južne strane.
- 9 *Forum Fridericianum (Friedrichsforum)* u Belinu projektirao je Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff prema planu Friedricha II. kao monumentalni trg na čijim su obodnim stranama podignute zgrade opere, kraljevske biblioteke, katedrala sv. Hedvige i stambene palače. Trg je ishodište reprezentativne ulice Unter den Linden. Vidjeti: MARTIN ENGEL, *Das Forum Fridericianum und die monumentale Residenzplätze des 18. Jahrhunderts*, doktorska disertacija, Freie Universität Berlin, 2004.
- 10 *Königsplatz* u Münchenu projektirao je Leo von Klenze prema naredbi tadašnjega bavarskog nasljednog kraljevića i budućeg kralja Ljudevita I., a uključuje Propileje, Gliptoteku i Muzej antičkih statua. Građen je od 1814. do 1830. Vidjeti: ADRIAN VON BUTTLAR, *Leo von Klenze. Leben, Werk, Vision*, München, 2014., 110–139.
- 11 *Kaiserforum* u Beču projektirali su Gottfried Semper i Karl von Hasenauer 1869. s nasuprotno položenim carskim muzejima, prirodoslovnim i povijesnoumjetničkim (*Naturhistorisches Museum, Kunsthistorisches Museum*). Vidjeti: HARRY FRANCIS MALLGRAVE, *Gottfried Semper. Architect of the Nineteenth Century*, New Haven – London, 1996., 309–332; MARGARET GOTTFRIED, *Das Wiener Kaiserforum: Utopien zwischen Hofburg und MuseumsQuartier: imperiale Träume und republikanische Wirklichkeiten von der Antike bis heute*, Wien, 2001.
- 12 OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 3, 1986.), 204.
- 13 IZIDOR KRŠNJAVI, *Autobiografija, Vijenac*, VII/5 (1927.), 115.
- 14 Jedan od najvažnijih prioriteta za planiranje i izgradnju Školskog foruma proistekao je iz potrebe otvaranja novih srednjih škola u Zagrebu s obzirom na uvjete rada u dotrajaloj staroj gornjogradskoj gimnaziji i rastućem broju učenika, te reforme cjelokupnog školstva koja je osim gimnazijskog programa i stručnih škola, uvela i tzv. realku za koju je postojalo veliko zanimanje učenika. Prema tadašnjem zakonu, obvezna pučka škola trajala je četiri godine (I. – IV. razred), nakon čega je slijedilo srednjoškolsko obrazovanje, strukovno ili gimnazijsko. Gimnazija je trajala osam godina (I. – VIII. razred) i završavala maturom.
- 15 Hrvatski državni arhiv, fond 80, Zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu (dalje: HR-HDA-80, ZVBiN), 1893., kut. 42.
- 16 RUDOLF HORVAT, Zgrada donjogradske gimnazije, u: *Iz povijesti hrvatskog školstva i prosvjete. Poviestni spomen-spis prigodom 50-godišnjice "Nastavnog vjesnika"*, Zagreb, 1944., 158–161, 159.
- 17 SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Zagrebački povijesni trgovi, parkovi i neke ulice*, Zagreb, 2020., 472.

- 18
Ideju skicu prema Kršnjavijevim uputama izradili su u Građevnom odjelu Zemaljske vlade, a reproducirana je u članku J. Chvále na str. 2. Na tu su se skicu nadovezali arhitekti pozvani da sudjeluju u natječaju, varirajući prostorne odnose i položaje pojedinih zgrada, ali svima je prioritet bila monumentalna i reprezentativna gradnja pojedinačnih zgrada u historicističkom stilu s otvaranjem atraktivnih perspektiva.
- 19
JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 1–2; ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 2, 1978.), 152.
- 20
ZLATKO JURIC (bilj. 4, 2000.), 117–119. Raspisivanje međunarodnog natječaja za izgradnju novoga gradskog urbaniziranog dijela s konkretnom namjenom prvi je suvremeno zamišljen arhitektonski regulatorni pozivni natječaj proveden u Zagrebu. Uvodeći prvi put instituciju natječaja, Kršnjavi određuje kriterije prosuđivanja u odabiru projekatata za buduće javne gradnje. Predlaže oblik pozivnog natječaja te postavlja visoku razinu vrednovanja tako što u prosuđivanju sudjeluju i europski stručnjaci.
- 21
JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 3; DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 5, 2020.), 23. Arhitekt István Möller bio je u dobrim odnosima s banom Khuenom-Héderváryjem i izveo je niz projekata za njegovo vlastelinstvo u Nuštru.
- 22
OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 3, 1986.), 209; DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 5, 2020.): 23–24.
- 23
ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 2, 1978.), 151.
- 24
Hrvatski državni arhiv, fond 905, Zbirka građevinskih nacrti (dalje: HR-HDA-905), Rooseveltov trg 5. Natječajni radovi, nerealizirani projekti, sign. II-99; Državni arhiv u Zagrebu, fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije (dalje: HR-DAZG-1122), Kršnjavoga 2 / Rooseveltov trg 5 / Klaićeva 1; Muzej za umjetnost i obrt, Zbirka arhitekture, MUO-032246/01-06.
- 25
JOSIP CHVÁLA, Milenijska izložba u Budimpešti, *Viesti Društva inženira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji*, 5 (1896.), 77; Vancaševi nacrti izloženi su u sekciji Društva inženira i arhitekata, a nacrti Ludwiga & Hülssnera u sekciji Građevnog odjela Zemaljske vlade.
- 26
IZIDOR KRŠNJAVI, Culturinstitute und Schulwesen u: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Croatien und Slavonien*, Wien, 1902., 176–213, 206.
- 27
ARIANA ŠTULHOFER – IVA MURAJ (bilj. 6), 125.
- 28
JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 2–3.
- 29
Ibid., 2.
- 30
Položajni nacrt s natpisom *Aula gombaonica po Waidmannu*, HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5.
- 31
Nacrt *ENTWURF / ZU EINER AULA UND TURNHALLE / FÜR DAS GYMNASIUM U. D. REALSCHULE I. AGRAM / ALTER-*
- NATIVE // OSNOVA AULE I DVORANE ZA TJELOVJEŽBU ZA NOVU GIMNAZIJU I REALKU U ZAGREBU (ALTERNATIVA)*, HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5.
- 32
JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 3.
- 33
ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 2, 1978.), 151.
- 34
JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 3.
- 35
IRENA KRAŠEVAC, Legalne kopije, Zbirke odljeva antičke skulpture, u: *Zbornik simpozija Original u skulpturi. Anali Galerije Antuna Augustinčića*, 28–29 (2008.–2009.), Klanjec, 2010., 195–208; TOMISLAV BILIĆ, Zagrebačka zbirka sadrenih odljeva antičke skulpture, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. s., 41 (2008.), 439–456; MAGDALENA GETALDIĆ, Izidor Kršnjavi – inicijator zbirke sadrenih odljeva antičke skulpture i *Gyps-Museuma*, u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj. Zbornik radova znanstvenog skupa* (ur. Ivana Mance – Zlatko Matijević), Zagreb, 2015., 182–197; MAGDALENA GETALDIĆ, Skulptura u muzeju – muzej skulpture, u: *Zbornik simpozija Skulptura u muzeju. Anali Galerije Antuna Augustinčića*, 38–39 (2019.), 83–110; MAGDALENA GETALDIĆ, *Zbirke sadrenih odljeva antičkih i srednjovjekovnih spomenika Gliptoteke HAZU u europskom kontekstu*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2021. Sačuvani primjerci danas su objedinjeni u Zbirci sadrenih odljeva antičkoga kiparstva u sastavu Gliptoteke HAZU.
- 36
IZIDOR KRŠNJAVI, Kako da nam se domovina obogati?, *Vienac*, br. 20 i 21./br. 21, 23. V. 1874.; TOMISLAV BILIĆ (bilj. 35), 440–441.
- 37
IZIDOR KRŠNJAVI (bilj. 13), 116.
- 38
JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 2; Vidjeti i Kršnjavijev rukopis u: HR-HDA-80, ZVBiN, 1893., kut. 42.
- 39
JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 2.
- 40
Münchenska Gliptoteka sagrađena je 1816. – 1830. godine. Museum für Abgüsse klassischer Bildwerke München, <http://www.abgussmuseum.de> (pristupljeno: 29. svibnja 2022.)
- 41
Svečana dvorana se na nacrtima nastavlja označavati kao *aula* i nakon preseljenja na kat.
- 42
»...die Façade, sowie die Disposition des Vestibuls und des Gypsmuseums sind dem Semper'schen Polytechnicum in Zürich, die innere Einrichtung ist den großen Gymnasialgebäuden in Stockholm nachgebildet. Es ist dies vielleicht das schönste Mittelschulgebäude in der Monarchie...«, IZIDOR KRŠNJAVI (bilj. 26), 206. Kršnjavi je u ljeto 1891. godine proputovao Dansku, Norvešku i Švedsku da prouči tamošnje školstvo. IZIDOR KRŠNJAVI (bilj. 13), 115.
- 43
Na nacrtima se vidi da je jedna skulptura bila planirana na postamentu posred zapadnih stuba.
- 44
JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 3.

45

TOMISLAV BILIĆ (bilj. 35), 443. Autor u članku donosi i reprodukciju Brunšmidova postava ucrtanog na nacrtu Ludwiga i Hülssnera koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Iz njega iščitava kako je bilo planirano izložiti 165 primjeraka antičke skulpture, no kako redni brojevi izložaka završavaju brojem 225, očito nisu bili izloženi svi predmeti. Treba napomenuti da na planu nisu označeni partenonski friz i metope, sačuvani do danas, a koji su također trebali biti izloženi u zapadnom dijelu aneksa.

46

IZIDOR KRŠNJAVI, *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba*, Zagreb, 1905., citirano prema: Izidor Kršnjavi, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. I (prir. Ivan Krtalić), Zagreb, 1986., 328–442, 433. Vidjeti i IZIDOR KRŠNJAVI (bilj. 13), 116, 117: »Da oživi filološku naobrazbu, nabavio je Kršnjavi lijep broj sadrenih odljeva klasičnih kipova i otvorio mali sadreni muzej u novoj zgradi srednjih škola. Namijenio je gombaonu te zgrade za sadrene odljeve sa atenskog Partenona. Zato dužina te gombaone odgovara širini pročelja toga hrama. Kad nije mogao postići da se nova gombaona gradi, a proširi sadreni muzej, morao je odljeve skulptura Partenona smjestiti u staru sveučilišnu zgradu gdje su, osobito kipovi iz timpanona, vrlo nezgodno smješteni.«

47

To potvrđuje i troškovnička stavka prema kojoj je željeznu krovnu konstrukciju i traverze za muzej i *gombaonu* isporučila tvrtka Greinitz iz Graza. JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 6.

48

ĐURĐICA CVITANOVIĆ (bilj. 2, 1978.), 156.

49

O brizi za duh i tijelo svjedoči natpis prikazan na nacrtu središnjeg dijela glavnoga istočnog pročelja realke atelijera Ludwig & Hülssner, koji je bio planiran nad krunskim vijencem: *SANA MENS EST IN CORPO[RE SANO]*. Nacrt ne prikazuje cijelo pročelje, nego nešto više od južne polovice, pa je zato tekst natpisa nepotpun, HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5.

50

ŽARKA VUJIĆ, Izidor Kršnjavi. Pionir muzealne znanosti u Hrvatskoj, *Muzeologija*, 46 (2009.), 9–35, 15.

51

(–) Muzej sadrenih otisaka u Zagrebu, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Zagreb, n. s. 1 (1895.), 214.

52

IZIDOR KRŠNJAVI (bilj. 13), 117.

53

Tjelesni odgoj uveden je Mažuranićevim školskim zakonom 1874. u osnovne, a od 1883. godine odlukom Ivana Vončine i u srednje škole. Iso Kršnjavi se u suradnji s Franjom Bučarom zalagao za profesionalizaciju predmeta i nastavnika po uzoru na švedske škole.

54

IZIDOR KRŠNJAVI (bilj. 26), 205. Zapadno od škole, dotad otvorenog korita potoka Kraljevca, uređen je prvi sportski teren u Zagrebu – *gombalište* – namijenjen srednjoškolskoj mladeži. Prema prvotnom projektu što ga je Franjo Bučar, suradnik za sport Ise Kršnjavoga, naručio od švedskog arhitekta Martina Borgstedta, specijalista iz Stockholma, igralište i gimnastička dvorana (povezani kolonadom) trebali su tvoriti cjelinu. Igralište je uređeno prema uzorima koje je Bučar vidio na putovanju Eu-

ropom s ciljem upoznavanja najnovijih postignuća u sportskim vještinama (Skandinavija, Prag, Krakov), u suradnji s vrtlarom Viteszlávom Durchánekom. Igralište, nešto niže od okolnog terena, prozvano je *Elipsa*. Sa sjeverne i južne strane bila su teniska igrališta, na jugozapadnom dijelu igralište za krocket, a oko cijeloga igrališta elipsoidna staza za trčanje. Zimi je služilo kao klizalište, što je svojevrsna reminiscencija na prijašnje klizalište na tom prostoru. Vidjeti: SNJEŠKA KNEŽEVIĆ (bilj. 17), 473–474. Školsko je vježbalište fotografski dokumentirano za Svjetsku izložbu u Parizu 1900. godine kad je načinjen *Album učeničkih igara u pučkim i učiteljskim školama u Hrvatskoj i Slavoniji* koji se čuva u Hrvatskom školskom muzeju u Zagrebu.

55

HR-DAZG-1122, Kršnjavoga 2 / Rooseveltov trg 5 / Klaićeva 1; Građevna dozvola od 27. srpnja 1894., br. 20562/IV. Građevinske radove izvela je tvrtka Kune Waidmanna, a na gradilištu je naročito bio angažiran njegov poslovođa Dragutin Greiner. JOSIP CHVÁLA (bilj. 1), 7. Na položajnom nacrtu iz srpnja 1984. sl. 9) već se nalazi Waidmannov potpis »od strane poduzetnika«.

56

Projekti tvrtke Ludwig & Hülssner nose 1894. godinu, a neki od konačnih nacrtu su potvrđeni 22. veljače 1895. Među njima je i presjek s interijerom raskošnijim od izvedenoga, kao i projekt oslikanog stropa gombaone koji nije izveden, što znači da su se izmjene prihvaćale tijekom izvedbe do posljednjeg trenutka, HR-HDA-905, Rooseveltov trg 5.

57

Prva namjenska gimnastička dvorana u Zagrebu izgrađena je 1883./1884. godine u sklopu Doma Hrvatskog sokola prema projektu Aleksandra Seća i Ferdinanda Kondrata. Prva školska zgrada s dvoranom za tjelesni odgoj i vanjskim vježbalištem je Gradska dječja pučka škola, danas Osnovna škola J. J. Strossmayera u Varšavskoj ul. 8, podignuta 1889./1890. godine prema projektu Martina Pilara i Ruperta Melkusa. Obje dvorane do danas se koriste u svojoj prvotnoj namjeni. Vidjeti: DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Zagreb. Arhitektonski atlas*, Zagreb, 2015., 147, 193.; *Naših 150 godina. 1865–2015. Monografija u povodu 150. obljetnice osnutka Osnovne škole J. J. Strossmayera u Zagrebu* (ur. Tamara Janković et al.), Zagreb, 2015., 25.

58

HR-DAZG-1122, Kršnjavoga 2 / Rooseveltov trg 5 / Klaićeva 1; Uporabna dozvola od 5. prosinca 1895.

59

HR-DAZG-1122, Kršnjavoga 2 / Rooseveltov trg 5 / Klaićeva 1; Uporabna dozvola od 1. lipnja 1896.

60

FILIP ŠIMETIN ŠEGVIĆ, *Patriotizam i bunt. Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine*, Zagreb, 2014.; DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 5, 2020.), 26.

61

Scenu je ovjekovječio nazočni slikar Vlaho Bukovac svojim djelom *Živio kralj!*, koje je ukomponirano u Zlatnu dvoranu Odjela za bogoštovlje i nastavu u Opatičkoj ulici 10 u Zagrebu i mađarski slikar Artúr Lajós Halmi, *Hudligung der Schulkinder in Agram 1895* (prema izvoru: Bildarchiv, Oesterreichische Nationalbibliothek).

62

ARIANA ŠTULHOFER – IVA MURAJ (bilj. 6), 125–136.

Summary

Irena Kraševac – Ana Šverko

Classical Revival Temple of the School Forum in Zagreb: History of Its Construction and Repurposing

The School Forum is the largest 19th-century building complex in Zagreb. It was designed and constructed during the period of intensive building in the Lower Town following the earthquake of 1880. In 1893, based on the instructions of Izidor (Iso) Kršnjavi (1845–1927), Head of the Department of Religion and Education (*Kultusminister*), the situational plan for the Forum was drafted as a basis for launching an international invitation to tender. The plan was modelled on Central European urban planning of the late 18th and 19th centuries, which reinterpreted the typology of the ancient forum in the planning of new city blocks and squares intended for educational, cultural, and artistic purposes. The construction of the Museum was planned on the western side of a previously undeveloped land plot, and of the School Forum to the east, with the intention of uniting various cultural and educational institutions in the newly planned block. Eventually, only one monumental school building was constructed and inaugurated on October 14, 1895 in the presence of Emperor and King Francis Joseph I.

In February 1894, after the Regional Government launched an invitational tender for the construction of the School Forum, the designs were submitted by several architects, including Herman Bollé and Kuno Waidmann (Zagreb), Josip Vancaš (Sarajevo), Fellner & Helmer (Vienna), and Ludwig & Hülssner (Leipzig and Berlin). The design by Ludwig & Hülssner was ultimately selected for implementation, but it was subsequently modified several times due to cost and urban planning concerns. Some ideas from other architects' proposals were also adopted and adapted during the modifications.

Based on some previously unexplored sources stored in the Croatian State Archives in Zagreb, the authors present for the first time a detailed history of the construction and conversion of a part of the building designed in the intriguing form of a stylized ancient temple, which today houses the school's sports hall. In the existing scholarly literature regarding the School Forum, the only information that comes through is that the sports hall in the form of a Classical Revival temple was built in 1896 according to a design of architect Kuno Waidmann. Based on the analysis of preserved plans and construction data, it has been established that this claim is only partially correct; therefore, this article also clarifies the attribution of the sports hall.

The tender foresaw placing plaster casts of ancient sculptures in the extended corridors of the school complex, and building a sports hall and a ceremonial hall in a separate building. In his proposal, Waidmann envisioned the construction of a volume in the courtyard in which the sports hall would be oriented towards the interior of the land plot, and the ceremonial hall with a front façade in the form of a stylized ancient temple with a Doric portico would face the street. Waidmann's idea was accepted for further development and realization, but since the construction of extended corridors turned out uneconomical, the courtyard volume from Waidmann's model

was eventually repurposed into a museum of plaster casts of ancient sculptures. The ceremonial hall was moved to the second floor of the central wing of the school building, and a separate building was designed to house the sports hall.

Following the European practice of creating collections of casts of ancient sculptures, particularly popular at the end of the 18th century, Iso Kršnjavi acquired in 1892 the first plaster casts of Parthenon sculptures from the British Museum in London for the future collection in Zagreb. The part of the building resembling a classical temple, which Waidmann had originally proposed for the ceremonial hall, was considered the most suitable for the collection of casts. It was modelled upon the first public museum of ancient casts founded in the 19th century in Munich, at the instigation of King Ludwig I of Bavaria, and built according to a design of architect Leo von Klenze. In accordance with this idea of repurposing the building, Ludwig & Hülssner submitted detailed plans for a museum building with a hall in the western part, designed in the proportions suited to the Parthenon frieze to be exhibited there. Meanwhile, the School Forum project had undergone significant modifications at the design level, including the transformation of the freestanding courtyard building envisioned by Waidmann into a courtyard annex of the main school building and the reorientation of the monumental front in the form of an ancient temple towards the interior of the land plot.

The museum of plaster casts was decorated in the spirit of antiquity, but the decorative repertoire was significantly different from Waidmann's original proposal. Ludwig & Hülssner combined Corinthian columns with a Doric cornice to create a wider portico with six columns, an entrance in the middle and two more side entrances. At the corners of the eaves, they foresaw large urns and acroteria in the form of anthemia, and above the pediment of the western façade, there was to be a winged figure with a laurel wreath and holding a palm branch, identified as Nike or Victoria, the goddess of victory. In addition, it was decided to connect the courtyard wings of the school buildings to the front of the annex by a Doric colonnade, which was to house a collection of archaeological inscriptions and memorial plaques, as well as a lapidarium.

The entire design process, with numerous changes and running in parallel with individual stages of execution from the call for tender to the final execution plans, took less than a year. Further budget reductions led to the abandonment of the idea to construct a separate sports hall, so the western part of the museum building was converted into a sports hall for gymnastics and fencing. Thus, the hall that had been originally designed to the scale of the plaster casts of the famous Parthenon frieze was repurposed into a sports hall with minimal adjustments, literally "on the go", at the very end of designing the School Forum complex. That was possible because the sports halls of that time were typologically developed in the interior, rather than having a distinc-

tive external form. Variations in the spatial and functional hierarchy of the assembly elements in the overall historicist composition are manifested primarily in the front façade. Due to its last-minute conversion, Zagreb got an extremely unusual and unique sports hall.

While the design of the sports hall is mainly attributed to architects Ludwig & Hülssner, it would be wrong to deny Waidmann's contribution, since all subsequent changes to the courtyard volume, including the floor plan and the cross-section, function and decoration, evidently stemmed from Waidmann's original proposal. Thereby the most intriguing characteristic of the design, the fact that the sports hall is situated in a Classical Revival temple, actually happened by chance, that is, as a result of changing decisions during the construction of the School Forum.

Today, the courtyard of the School Forum, which includes not only schools but also university buildings, could ben-

efit from a redesign of the outdoor high-school sports grounds. The authors argue that an ideal scenario would include building a new sports hall, as originally envisioned by Kršnjavi, and repurposing the current one as a museum. They highlight the potential of the monumental rear façade of the School Forum and the green urban oasis in front of it, suggesting that a new conservation and horticultural project may be necessary to enhance this public space. This study sheds light on the attribution and the construction phases of "Zagreb's hidden temple" and indirectly points to the need of rehabilitating the interior of the block as the reverse, yet equally valuable face of the city.

Keywords: Classical Revival, School Forum, Zagreb, Izidor Kršnjavi, architectural studio Ludwig & Hülssner, Kuno Waidmann, sports hall, museum of plaster casts of ancient sculpture